KİTABEVİ • 303

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Bidaye

Baskı
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No: 8
Topkapı - İstanbul

Cilt
Bayrak

İstanbul, Ekim 2006

ISBN 975-6403-77-2

© KİTABEVİ Çatalçeşme Sk. No: 54/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: (0212) 512 43 28 -511 21 43 • Faks: 513 77 26

Meyve Kitabı

Editörler
Emine Gürsoy Naskali
Dilek Herkmen

KİTABEVİ

Orta Çağda Meyve Sembolizmi

— *Mustafa S. Küçükaşçı** —

Anadolu coğrafyasında bolluğun sembolü olan ve çeşitli türlerine sıkça rastlanan Samî kökenli üzüm, incir, zeytin gibi meyvelerin kültürünün (tarım) yaygınlaşmasına paralel olarak insanların yaşam biçimi ve uğraşları da değişmiştir. Bu bakımdan meyve üretiminin başlangıç noktası olan ağaç yetiştirmek birçok aşaması olan yerleşik yaşam sürecinde atılmış önemli adımlardan birisi belki de en önemlisidir. Tahılın yılın belli bir evresinde ekilmesi insanın yerleşik hayata geçişinde önemli bir aşama gibi görünse de yerleşik hayat için asıl belirleyici adım ağaççılıkla atılmış; yurt duygusu ve mülkiyet kavramı bu aşamadan sonra doğmuştur.[1] Meyvelerin olgunlaşma meysimleri ile insanların kullandıkları yıllık takvim arasında bir uygunluğun söz konusu olması da bu hususu teyit etmektedir. Bundan dolayı meyvelerin nitelikleri, adları, kendilerine özgü tatları ve ekilip yetiştirilmesinde karşılaşılan güçlükler bunları tüketen toplumların toplumsal ilişkilerine yansımıştır. Anadolu başta olmak üzere Orta Çağda Türk tarih ve kültürünün en önemli coğrafyaları olan Yukarı Mezopotamya'nın adı olan el-Cezire ile Aşağı Mezopotamya'nın adı olan Irak - Arab ve Irak-ı Acem'de yaşayan toplumların meyve algıları ve bunların Türk kültürüne yansımaları bu çalışmanın hareket noktası olmuştur. Konu irdelenirken Türklerin zikredilen coğrafya üzerinde özellikle de Anadolu'da etkinliklerinin artmasından sonra (X - XV. yüzyıl) kaleme alınan kay-

* Yard. Doç. Dr. Mustafa S. Küçükaşçı, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, İstanbul.

1 Victor Hehn, *Zeytin, Üzüm ve İncir*, çev. Necati Açа, Ankara 1998, s. 93-94.

nak eserler öncelikli olarak ele alınmış ve dönem farklılıklarından doğan bilgiler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Farsça *mîve*[2] kelimesinin Türkçe'ye uyarlanmış şekli olan meyveye verilen diğer adlar daha çok onun belirli bir niteliği ile ilgilidir. Orta Çağda Türkçe'de meyve karşılığı olarak "yemiş veya yimiş" sözcüğü kullanılıyordu.[3] Halka kolay yoldan ulaşmayı amaçlayan şair ve edipler onların maddî dünyalarında canlı olan meyve ile ağaçlarını anlatım aracı olarak kullanarak çeşitli sembolik anlamlar yüklemişlerdir. Ahmet Eflâki'nin naklettiğine göre[4] Mevlana Celaleddin-i Rumî meyve veren ağaçları alçak gönüllü ve kalp kırmaktan çekinen insana benzeterek şunları söyler: "Çam, servi, şimşir ve kavak gibi meyvesiz ağaçlar başlarını daima yukarıda tutarlar ve dallarını da yukarıya doğru çekerler. Ağaçlar meyveli olunca bütün dalları aşağıya doğru sarkar, alçak gönüllü olurlar ve küçülürler." Devletin otağ gibi simgesi kabul edilen ağaç, Orta Çağ Türkiye'sinde "devlet ağacı" simgesi olarak kullanılan bir figür olmuştur.[5] Türkiye Selçukluları hakkında en önemli yerli kaynak olan *el-Evâmirü'l-Alâiyye* adlı eserin müellifi İbn Bîbî ağaç dalındaki meyveyi kıymetli lâl ve akik taşlarına benzetirken,[6] XIII. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkçesi yazı dilinin doğmasında ve gelişmesinde önemli rol üstlenen Yunus Emre şu dizelerinde meyveye yüklenen sembolizmin en güzel örneklerinden birisini verir:

Çıkdum erük dalına anda yédüm üzümi
Bostân issi kakıyup dér ne yérsin kozumı

Burada erik ile ilm-i zahir, üzüm ile ilm-i bâtın, ceviz ile ise ilm-i hakikat kastedilerek her meyvenin bir ağacı olduğu gibi, yeryüzünde yapılan her faaliyetin bir meyvesi ve bunun gerçekleştirildiği kendine mahsus bir aletinin olduğu, bunlarla ilm-i zahire, ilm-i bâtına ve ilm-i

2 Ziya Şükün, *Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul 1984, C. III, s. 1848.

3 Kaşgârlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara 1929-41, C. I, s. 251, 263; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. Rahmeti Arat, s. 127, 213, 337; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 297.

4 Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1986, C. I, s. 164-165.

5 Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Metinler*, İstanbul 2004, s. 48-49.

6 İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Alaiye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye* (*Selçuk Name*), çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, C. I, s. 184.

hakikate ulaşılacağı ifade edilmiştir.[7] Türk kültüründe yiyecek simgeciliği içinde nar, elma, portakal ile ayva kadını, armut ise erkeği simgelemektedir.[8]

Orta Çağ kaynaklarında yer alan yaş ve kuru meyvelerin büyük bir çoğunluğunun tarihin ilk dönemlerine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Orta Çağdaki Anadolu ile ilgili bilgi ve haberler incelendiğinde aralarında Konya, Alanya, Antalya, Denizli, Giresun, Sinop, Kayseri, Amasya, Amid, Nusaybin, Antakya, Meyyafarikin gibi şehirlerde çok çeşitli meyvelerin üretildiği zengin bahçelerin var olduğu görülür. Orta Çağ İslâm dünyasının önemli coğrafyacılarından İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349), selvi ağaçları, defneler, fıstık çamları, mersin, nar, elma vb. gibi meyve ağaçlarının yerleşim birimlerini kuşattığı, ya da yabanîleşerek sahillerdeki sarp kayalıkları ve tepeleri süslediği,[9] meyve ağaçlarının yer aldığı bahçelerin cennet bahçelerine benzetildiği[10] ve meyve ağacının bu bahçelerin bir süsü[11] olarak görüldüğü Anadolu'daki meyve ve bahçe kültürünü şu sözlerle özetler: "Bilâdü'r-Rûm'da hemen her meyve yetişir; ancak deniz kıyıları haricinde narenciye, portakal ve limon gibilerine rastlanmaz, hurma ve muz gibi meyveler zaten soğuk bölgelerde yetişmemektedir."[12] Endülüslü seyyah İbn Cübeyr (ö. 1217) tarafından İspanya'nın bağ ve bahçelerine benzetilen[13] ve günümüzde Mardin - Midyat Eşiği olarak adlandırılan bölge önceden olduğu gibi Orta Çağda da Anadolu'nun bağları ve meyve bahçeleriyle ünlü bir diğer köşesini oluşturmaktaydı.[14] İbn Bîbî XIII. yüzyıl Konya'sının bağ ve bahçelerini şu sözlerle tasvir eder: "(Sultan Alâeddin Keykûbâd I) ümera-yı dergâh ve bargahın serverleri ile başkent Konya'nın etrafında ve bahçelerinde gezmek için yürürken bir-

7 bk. Azmi Bilgin, *Yunus Emre*, İstanbul 2000, s. 136-138.

8 Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 2*, İstanbul 1980, s. 675.

9 V. Hehn, s. 100.

10 İbn Bîbî, C. I, s. 184, 363.

11 İbn Bîbî, C. I, s. 308-309.

12 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî Memâliki'l-emsâr*, nşr. Ahmed A. Şâzelî, Abudabi 2003, s. 309.

13 İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut ts., s. 186.

14 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 325, 331, 375; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. G. Le Strange, Leiden 1915, s. 105; İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz*, nşr. J. H. Kramers, Brill 1967, s. 224-226; Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, Beyrut ts., s. 491; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., C. I, s. 266.

den şehir tarafına baktı. Büyük nüfus ve zenginlikle donanmış, uzunluğu ve genişliği arasında bir günlük yol olan, her tarafına üzüm bağları ve meyve ağaçları dikilmiş, zamanın, havadislerinin tozunu bostanlarındaki ağaçların güzelliklerinden uzaklaştırdığı..."[15] İbn Bîbî'de yer alan Kubadabad Sarayı ve çevresinin tasvir edildiği diğer bir kayıt[16] ise şöyledir:

Oradaki ağaçların meyvesi ikbal meyvesi idi. Oradaki bülbüller zafer nağmeleri söylerlerdi. Oranın bütün meyveleri dünyanın iksiri, ağaçlarının gölgesi sevgilinin dinlendiği yerdi.

Şehirlerde meyvelerin saklandığı ve pazarlandığı mekânlara ticareti yaygın olan karpuzdan mülhem olarak bütün Ön Asya'da olduğu gibi Anadolu'da da *dâru'l-bittîh* adı veriliyordu.[17] Meyvelerin kurutularak kış yiyeceği olarak saklanması da bir gelenekti ve buna Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan bir kelime olan "kak"[18] adı veriliyordu. Uzak bölgelere ihracı ancak bu sayede mümkün olan kurutulan meyveler arasında üzüm, erik, elma, ayva, karpuz, kayısı, şeftali gibi meyve türleri yer alıyordu.[19] Meyveler ayrıca içecek yapımında da kullanılıyordu. Kurusuna "üsketeç / üskeneç"[20] denilen üzümden şıra yapılmasına "çağırlamak"[21], kayısıdan yapılan hoşafa ise "uhsı"[22] adı veriliyordu. Türkler ana yurtlarında üzümün kaynatılmasına "bekmes, pekmes veya bekmez"[23] adını veriyorlardı ki, bu Anadolu'da "pekmez" şekline dönüşmüştü.[24] Orta Çağda meyvenin üretiminden tüketilmesine kadar geçtiği evreler birtakım mesleklerin doğmasını beraberinde getirmiştir.[25]

15 İbn Bîbî, C. I, s. 271.

16 İbn Bîbî, C. I, s. 322.

17 *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, s. 419.

18 *Divânü Lügati't-Türk*, C. II, s. 282.

19 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000, C. I, s. 436, 500.

20 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 159.

21 *Divânü Lügati't-Türk*, C. III, s. 331.

22 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 122.

23 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 459.

24 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 328.

25 Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 41 vd. Meyve satıcısına "mîve-furûş" deniliyordu. *a.g.e.*, s. 57.

X. yüzyılın başında hayatta olduğu tahmin edilen İbnü'l-Fakih'in kayıtlarından ve Moğol dönemine ait haberlerden günümüzden çok daha fazla üzüm çeşidinin Orta Çağda var olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde bağcılığın beşiği Ön Asya'nın en önemli kısımlarından Anadolu'da sultanî, müşküle, çavuş gibi (*vitis vinifera*) İran ve Orta Asya kökenli olanlarının yanında bölgenin tamamına yayılmış olan, kültürel ve yabanî hâlde yaşayan, birçok varyasyon ve cinsleri olan (*vitis orientalies / ampelopsis orientalies*) adlı üzümler bol miktarda istihsal ediliyordu.[26] X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal, çok değişik türde üzümün üretildiği Mardin'de her çeşit meyvenin bol miktarda istihsalinin yapıldığını ve üzüm bağlarının şehrin siluetine hâkim olduğunu kaydeder.[27] 438'de (1046) Erzen'e uğrayan Nâsır-ı Hüsrev'in 200 batmanı[28] bir dinara satılan "ermanuş",[29] İbn Battuta'nın da (ö. 1368-69) her türlü meyvenin bulunduğu İznik'te rengi açık, kabuğu ince ve tek çekirdeği olan bekâr[30] gibi üzüm türlerini özellikle zikretmeleri bu meyvenin Anadolu'daki köklü geçmişine işaret etmektedir. Avrupa'nın önemli kültür tarihçilerinden Victor Hehn, Ön Asya'nın Müslüman halklar tarafından fethedilmesini bağcılık ve üzüm istihsali için özellikle de şarap üretimi açısından bir problem olduğunu, ancak İslâm fethinden sonra şarap yasağının yeni arayışları beraberinde getirdiğini ve bunun sonucu kuru üzüm, pestil, şerbet ve üzüm balı üretiminin yaygınlaştığını kaydeder.[31]

Kaynaklarda yer alan bilgilerden üzümün yanında Anadolu'da bir bağ (kürûm) kültürünün var olduğu ve özellikle Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde tırmanıcı asmanın revaçta olduğu anlaşılmaktadır. İncir ağaçlarının arasında tasarlanan bu düzenleme, İbn Battuta'nın "Sinop'ta iki ürün çok vardır üzüm ve incir."[32] şeklindeki ifadesinde açıkça görülmektedir. Amasya, Konya, Mardin gibi şehirler başta olmak üzere Anadolu'da çeşit çeşit üzüm yetişen çok sayıda üzüm bağının olduğu Orta Çağ kaynaklarında yer alır.[33]

26 Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I*, İstanbul 1976, s. 467.

27 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39, s. 224.

28 Batman daha çok Türkler ve Türklerle ilgili kavimler tarafından kullanılan yaklaşık 2-7 kg arasından değişen bir ağırlık birimidir.

29 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Beyrut 1983, s. 41.

30 İbn Battûta, C. I, s. 431.

31 V. Hehn, s. 57.

32 İbn Battûta, C. I, s. 442.

33 A. Eflâkî, C. II, s. 175; Hamdullah el-Müstevfî, s. 105; Ebu'l-Fidâ el-Hamevî, *Tak-*

Üzüm, bağ ve bağcılık ile ilgili sözcüklerin bir kısmı Anadolu'nun geçmiş kültürleriyle, bir kısmı da Türkçe, Arapça ve Farsça ile bağlantılıdır. Bu adlar arasında halk tarafından verilmiş olanlar olduğu gibi, köken ve türüyle ilgili olanları da vardır. Türkçe yazılı belgelerde Uygurlardan itibaren yer alan ve B. Ögel'e göre[34] Türkçe olan, Çin'e Türkler tarafından götürülen[35] üzümün yanında üzüm çeşitleri ve bağcılıkla[36] ilgili pek çok sözcük başta *Divânü Lügati't-Türk* olmak üzere[37] Türk kültür tarihi literatürü içerisinde yerini almıştır.

Asmanın kardeşi olan incir ağacının anayurdu Ön Asya özellikle de Suriye ve Filistin'dir.[38] *Ficus carica* adı verilen ve Farsça *encîr / encîre*'den gelen[39] incir bir Akdeniz bitkisidir ve Anadolu'da bu adla kullanımı Selçuklular ile birliktedir. Orta Çağda incir bol olarak yetiştiği bölge halklarının temel gıda ve genel ihtiyaç maddesidir ve nasıl Araplar bir avuç hurmayla yetinebiliyorlarsa, bu bölgelerde yaşayan insanlara da birkaç kuru incir yetmektedir.[40] Bahçelerde bakımsız olarak kendi kendine çıkan, yabanîleşen ve kolay yayılan incir Ön Asya ve Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgelerinde yetişir.[41]

Asma ve incir ağacı ile bağlantı kuran ve incirden sıkça bahseden Eski Ahid incirden esinlenmiş imge ve benzetmelerle doludur.[42] Orta Çağ İslâm dünyasında önemli akımlardan biri olan Batınîlik içerisinde incir değişik tabiatlı düalileri ifade etmek için zeytinle birleşir. Bolluk ve bereket simgesi olan ve çocuk edinebilmek için mutlaka yenilmesi gereken incirin ağacı bazı bölgelerde kutsal kabul edilerek koruma altına alınmış, halk bunun meyvesinden yemek için türlü zahmetlere girmiştir.[43]

---

vîmü'l-büldân, ed. Fuad Sezgin, Frankfurt 1992, s. 383; İbn Bîbî, C. I, s. 267, 271; İbn Battûta, C. I, s. 417.

34 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş II*, Ankara 1985, s. 326-327.

35 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 16.

36 Uygurca'da borluk anlamına gelir; bk. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 47.

37 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 75, 88, 180, 282, 289.

38 V. Hehn, s. 65.

39 *Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, 1984, C. I, s. 173.

40 V. Hehn, s. 67.

41 İbn Battûta, C. I, s. 442.

42 Eski Ahid, "Hâkimler", 9; "Neşideler Neşidesi", 2.

43 B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 2*, s. 634.

Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi zeytin kültürü bakımından çok zengindir. Güney Ön Asya kökenli olan zeytin ağacı Anadolu'nun Ege kıyılarında ve adalarda yoğunlaşır. Orta Çağda Anadolu'nun doğusunda zeytinin üretildiği tek yer Mardin'di ve şehrin batısında kalan Tell Besme Kalesi yakınlarında "ez-Zeytûn" adıyla bilinen bir koruluk yer alıyordu.[44] Daha sonra Mardin'in mahallelerinden birisi olan burada aynı adla bir mescit vardı ve bunun sütunlarından birisinden akan zeytinyağı şifa amaçlı olarak halk tarafından çocuklara sürülürdü.[45] Yakutu'l-Hamevî Antakya ile ilgili bilgi verirken zeytin ağaçları altında arpa ve buğday tarımı yapıldığını kaydeder.[46] Dımaşk eyaletinde zeytin ağaçlarının yoğunlaştığı Sermin ve Nablus gibi şehirler zeytin deposu, zeytinyağı ve sabun merkezi olarak öne çıkmakta; bu şehirlerde üretilen zeytinyağı yakın çevreden Mısır'a kadar geniş bir ihracat alanına etki etmekteydi.[47]

Eski Ahit'in bütün bölümlerinde zeytinyağının yemeklerde, kurban törenlerinde, yakmak için lambalarda, saçın parlatılmasında, vücudun ovulmasında vb. pek çok kullanım alanına sahip olduğu görülür.[48] XIV. yüzyılda Suriye'de mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan bir şahıs zeytin yaprağını ferman olarak göstermiş ve mersin ağacının dallarını da kılıç yerine kullanmalarını taraftarlarına salık vermişti.[49]

Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda elmaya Oğuzlar ile Batı Türklerinin "alma", Doğu Türklerinin ise "almula" dediklerini kaydeder.[50] Anadolu'da çok çeşitli türleri olan ve kırmızı rengine alem olan bu meyvenin bazı türlerine verilen adlar Türkler tarafından Orta Asya'dan buraya taşınmıştır ve bunların bir kısmı hâlâ kullanılmaktadır. Ebu Hanife, İbrahim b. Edhem gibi ünlü şahsiyetlerin babalarının evlenmelerinde elma metaforu kullanılır.[51] Mevlana Celaleddin-i Rumî "Yüz tane elma, yüz tane de ayva saysan her bireri ayrıdır. Onları sı-

---

44 *Mu'cemü'l-büldân*, C. III, s. 39; Adnan Çevik, *XI - XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 301.

45 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 100.

46 *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, s. 267.

47 İbn Battûta, C. I, s. 90, 103.

48 *Eski Ahid*, "Hâkimler", s. 9; V. Hehn, s. 73.

49 İbn Battûta, C. I, s. 120.

50 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 130.

51 İbn Battûta, C. I, s. 119-120.

karsan yüz kalmaz, hepsi bir olur."[52] diyerek varlıkta birlik kavramını örnekler.[53] Yine Mevlana ölüm temasını işlerken "Ancak ten nakşına ait olan öldürmek ve ölmek, nar ve elmayı kırmak, kesmek gibidir."[54] sözleriyle ölmek ve öldürmeyi elmayı kesmeye, narı da kırmaya benzetir.[55] Türk kültüründe kırmızı yanaklı olmak özellikle gençler ve çocuklar için bir sağlıklılık belirtisidir ve kişiyi güzelleştiren bir nitelik olarak değerlendirilir ve bu bağlamda elma ve nar en çok başvurulan meyve olarak öne çıkar.[56] XIII. yüzyılda yaşayan ünlü Arap dil bilgini Ebu Bişr Amr b. Osman'ın çocukluğunda yanakları elma gibi pembe olduğu için Farsça "elma kokusu" veya "elmacık" anlamında *sibeveyh* lâkabıyla meşhur olmuştur.[57]

Nar (*punica granatum*) Anadolu'nun güney ve kuzey bölgelerinde özellikle de sahil bölümlerinde yabanî ve evcileştirilmiş olarak erken dönemden itibaren bol miktarda bulunur. Türklerin Orta Asya'da nar ile tanıştıkları Batı Türkistan'daki Harezmşahlar dönemine ait kaynaklarda nar ve nar kabuğu sözcüklerinin yer almasından anlaşılmaktadır. Bu şekilde Orta Asya'da nar sözcüğünü kullanmaya başlayan Türkler Anadolu'da nara "deve dişi, feyz, hâfız, kara, ekşi, tatlı" gibi adlar vermek suretiyle bu ismi kullanmayı sürdürmüşlerdir.[58] Orta Çağın önemli meyvelerinden olan narın bazı bölgelerde yetişenlerinin daha nitelikli olduğu bal, üzüm ve şekere benzetilmesinden veya bunlarla eşdeğer tutulmasından anlaşılmaktadır.[59] Orta Çağ İslâm dünyasının önemli tarih ve coğrafya bilginlerinden İbn Fazlullah el-Ömerî Denizli'deki meyve bahçelerinden ve nar istihsalinden bahsederken şu bilgileri verir: "Toguzlu / Tonguzlu / Donguzlu ili bahçeli görünüşü itibarıyla Şam'a benzer. Ancak meyve ve su bakımından Şam'dan daha zengindir. Burada üretilen meyveler arasında çok çeşitli renklerde ve çekirdeksiz olan nar vardır. Nardan yapılan pekmez bal ile yan yana konunca birbirlerine çok benzediklerinden ayırt edilmesi çok zordur.

52 Mevlâna, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, İstanbul 1988, C. I, s. 54.

53 Müjgan Cunbur, "Mevlâna'nın Mesnevî'sinde ve Divan-ı Kebir'inde Yemekler", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1982, s. 80.

54 *Mesnevî*, C. I, s. 56.

55 M. Cunbur, s. 80.

56 B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* 2, s. 674-675.

57 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire 1988, C. XI, s. 70.

58 B. Ögel, s. 317.

59 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, ed. Ömer b. Garâme el-Amrî, Beyrut 1995, C. XIX, s. 244.

Nardan şarabın her çeşidi yapılır ve üzüm şarabından daha çok sarhoş etmesiyle hurma şarabına benzer. Burada üzüm şarabı da çok bulunmasına rağmen halk nar şarabını daha çok tercih eder."[60] İbn Battuta'nın Bursa'dan İznik'e giderken yol boyunca tatlı ve ekşi nar ağaçlarından bol miktarda bulunduğunu kaydetmesi,[61] Orta Çağda Anadolu'nun batısında narın hem meyve hem de içecek olarak bol miktarda üretilip tüketildiğini göstermektedir.

Türkler nar ile tanışırken ona yüklenen sembolizm ile de tanışmışlardır. Türkistan'a İslâm'dan önce giren Maniheizm'in nurlu yemişi ve Hazar hakanı simgelerinden nar motifi, Hakanlıların da simgelerinden birisi olmuştur.[62] *Divân-ı Kebîr*'de "Safrası çok kişi mizacının kötülüğünden tatlı nardan hoşlanmaz, kaçar. Canı ekşi nar ister, fakat onun mayhoş nar yemesi daha iyidir."[63] denilerek nar çeşitleriyle insan mizacı arasında bağlantı kurulur. Rüya tabirleriyle tanınan İbn Şirin'in (ö. 729) "Meyveler arasında nar, melekler arasında Cebrail gibidir."[64] sözünün yanında ekşi ve tatlı narın zaman zaman mistik edebiyata konu olması, bu meyveye sembolik anlamların da yüklendiğini göstermektedir.[65] Nitekim Orta Çağdan itibaren kaynaklarda yer almaya başlayan "nar-ı aşk (aşk ateşi), nar-ı firak (ayrılık ateşi) ehl-i nar (cehennem[66] ehli)" gibi kavramlar günümüz Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

Taneli bir meyve olan narın tanesi ve çiçeği de cennet meyvelerinden sayılmış, yenilirken bütün tanelerinin eksiksiz yenilmesi ve yere düşürerek şeytanın kapmasının önlenmesi salık verilmiştir.[67] Anadolu'da kutsal sayılan nar taneleri yeni gelin evlerine serpilerek evliliğin devamlı, bereketli, ailenin zengin, çocuklarının çok ve uzun ömürlü olacağına inanılması da[68] narın çok sayıda çekirdek ve tanesiyle bolluk ve bereket sembolü olarak algılandığını[69] cenaze ve düğün törenlerin-

60 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 335.

61 İbn Battûta, C. I, s. 430

62 E. Esin, s. 47.

63 Mevlânâ Celâleddin, *Divân-ı Kebîr*, haz. Abdülbâkî Gölpınarlı, C. I, s. 69.

64 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, Beyrut 1405, C. II, s. 274.

65 İbn Asâkir, C. VI, 216; İbn Battûta, C. I, s. 92.

66 Narın cehennemlik vasfı ölüm meyvesi olarak telakki edilmesine sebep olmuştur. B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* 2, s. 672.

67 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 626.

68 Mehmet Önder, "Konuşan Türk Halıları", *Türk Kültürü*, S. 29, Mart 1965, s. 343.

69 İbn Bîbî, C. I, s. 300.

de ritüel olarak kullanıldığını göstermektedir.[70] Nitekim "hayat ağacı" ile ilgili motiflerde en çok işlenen meyve ağaçlarının başında nar ve hurma gelir. Anadolu Selçuklu mimarîsinde sonsuzluk veya bereket sembol olarak tasavvur edildiğinde nar veya haşhaş dalı kullanılmış, arabeskler desene başka bir zenginlik katmıştır.[71] Beyşehir Gölü kıyısında bulunan Kubadabad Sarayı'nın çinilerinde ve Sivas Gökmedrese portelinde "hayat ağacı" kabartması üzerinde kartal başta olmak üzere nar figür olarak kullanılmıştır.[72] Kırşehir'de 1310 tarihli bir taşın yüzeyinde cennet meyvesi olan nar ile ölüm sembolizmi arasında bir bağlantı söz konusudur.[73] Nar ve nar çiçeği Orta Çağ Türkiye'sinde mezar taşlarında en çok kullanılan figürdür ve ebedî cennet fikri mezar taşı süslemelerinde sembolleştirilmiştir.[74] Nar ve ayva gibi meyvelerin bıçakla kesilmeden ya da yumrukla kırılarak yenmesi araya bir yabancı sokmadan meyveyle özdeşleşme anlamına gelir.[75]

Anadolu'nun özellikle kuzeydoğusu başta olmak üzere her tarafında yetişen taze ve kurutularak tüketilen[76] ve bazen "havya"[77] şeklinde telaffuz edilen ayva Orta Türkçe'de kullanılan bir sözcüktür.[78] Mütercim Asım Efendi ayva kelimesini şu sözlerle açıklıyor: "Âbî ayva için kullanılan bir addır. Bihî dahi denilir. Arapça'da buna sefercel denir ki, bundan yiyen kadından doğan çocuğun iyi ahlak sahibi olacağı söylenir."[79] Anadolu'da hamile hanımlara çocuğunun güzel olması için ayva yedirilmesi âdeti günümüzde hâlâ yaşamaktadır. Hamile olanın rüyasında armut görürse erkek, elma görürse kız doğuracağına

70 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 673.

71 E. Esin, 52; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 102.

72 Kâmil Uğurlu, "Kubâdâbâd Sarayı", *DİA*, C. XXVI, 300; G. Öney, s. 45-46.

73 Semavi Eyice, "Kırşehir'de H. 709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezartaşı, Anadolu'da Tasvirli Türk Mezartaşları Hakkında Bir Araştırma", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 233.

74 Şerâre Yetkin, "Yeni Bulunan Figürlü Mezar Taşları", *Selçuklu Araştırmaları I*, 1969, s. 149-156.

75 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 675.

76 İbn Battûta, C. I, s. 500.

77 *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1968, C. III, s. 1907.

78 *Dîvânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 114.

79 Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, haz. M. Öztürk - D. Örs, Ankara 2000, s. 5-6.

inanması da yaşayan meyvelerle ilgili yaşayan geleneğin diğer bir versiyonudur.[80]

Anadolu'nun her yerinde süruc[81] başta olmak üzere çeşitli türleri yetişen armut Farsça *armūd / amrūd / anbarūd* kökünden gelmektedir; eski ve yeni Türk diyalektiklerinde "kertme" adıyla kullanılmaktadır.[82] Çerkezlerin armut ağacının sığırlarını koruduğuna inanmaları[83] bu meyveye yüklenen sembolizm örneklerindendir.

Dîvânü Lugati't-Türk'te yer alan "erük" kelimesi erik, kayısı ve şeftali meyvelerinin tümünü kapsayan bir sözcüktür. Bunları birbirinden ayırmak için başlarına tülüğ erük (şeftali), sarığ erük (kayısı), kara erük gibi birer sıfat getirilmektedir.[84] Türkler Mezopotamya'ya geldikten sonra Doğu Anadolu ve İran menşeli olan[85] Farsça karşılığı sarı meyve anlamında "zerdali"[86], Arapça karşılığı "mişmiş" olan kayısı şeklinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Zaman içerisinde aşılı kayısı dışındaki zerdali için Mardin'de "iccâs"[87] adıyla meşhur olanı gibi Anadolu'da çeşitli türleri istihsal edilen erik adı yaygınlaşmıştır.[88] Buhara'ya bir günlük uzaklıkta bulunan Vabkent'te allu (alluca: can erik) tabiri kullanılır; kurutularak ihraç edilen[89] ve yemeklere konulan ekşi erik[90] adı verilen bu meyve Anadolu ağızlarında yaşayan bir kelimedir.

Orta Çağda Anadolu'da badem başta olmak üzere çeşitli kayısı türleri[91] üretilirken özellikle Antalya ve Konya'da yetişen Şam kayısısına tercih edilen "Kamereddin" adı verileni seyyahların dikkatlerini çekmiş, bademi lezzetli olduğu için kurutularak Mısır, Irak ve Suriye'ye ihraç edilen bu kayısının kurusu ve bademi Kahire çarşılarının

80 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 675.

81 *Takvîmü'l-büldân*, s. 277.

82 *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 18.

83 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 637.

84 *Dîvânü Lügati't-Türk*, C. I, s. 69; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 76.

85 B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I*, s. 473.

86 *Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, C. II, s. 1069.

87 Osmanlı döneminde padişah için İstanbul'a gönderilen bu erikten sonraki dönemde seyyahlar bahsetmişlerdir; bk. N. Göyünç, s. 136.

88 B. Ögel, s. 305.

89 İbn Battûta, C. I, s. 527.

90 *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1963, I, s. 225.

91 İbn Battûta, C. I, s. 101. Malatya, tokaloğlu, imrahor, hasanbey ve şekerpâre gibi çeşitleri hâlâ çok meşhurdur.

en çok aranan kuruyemişlerinden olmuştur.[92] C. Cahen 'Kamereddin' adının Konya'da meyve bahçeleri kurmuş olan XIII. yüzyıldan önce yaşayan ve Isauria'yı idare eden bir emir olduğunu tahmin ederken,[93] bu adın Ermenek - Mut havalisine yerleşen Karamanlıların atası[94] için ve Türkiye Selçukluları döneminde şahıs ismi[95] olarak kullanıldığı görülür.

Türklerin Anadolu öncesi ana yurtlarında hurma yoktu ve Türkler bu meyveyi komşuları olan Suğdaklardan öğrenmişlerdi.[96] Sıcak iklimlerin ürünü olan ve Anadolu'nun dar bir güney şeridinde üretilen balık ile birlikte hükümdar yemeği[97] olan hurmanın ana yurdu olarak bol olarak üretildiği Fırat - Dicle deltası kabul edilir.[98] Şam bölgesinin Anadolu kesimi meyve özellikle de hurma bakımından çok zengindir.[99] Anadolu Türkleri taze hurmaya "yaş hurma", olmamış hurmaya ise "koruk hurma" adını veriyorlardı.[100]

Bolluk ve bereket sembolü olarak algılanan ve "hayat ağacı" ile ilgili motiflerde en çok işlenen meyve ağaçlarının başında hurma gelir. Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin evlenen gençleri tebrik için sarf ettiği şu sözler bu hususu teyit etmektedir: "Bizim için bu evlenme, hem yaprağından, hem yemişinden bizi faydalandıran hurma ağacı gibidir."[101]

Hurmaya ve ağacına yüklenen sembolizm Türkler ve Araplar bu bölgeye gelmeden önce oluşan Suriye - Finike sanatıyla bağlantılıdır. Türkler Mezopotamya ve Anadolu'ya geldiklerinde bu kültürle tanış-

92 *Takvîmü'l-büldân*, s. 383; İbn Battûta, C. I, s. 403, 412.

93 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000, s. 158.

94 İbn Bîbî, C. II, s. 202.

95 A. Eflâkî, C. II, s. 208.

96 B. Ögel, 1985, s. 298.

97 İbn Battûta, C. I, s. 387.

98 İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 309; İbn Battûta, C. I, s. 264; *Takvîmü'l-büldân*, s. 283; Mustafa S. Küçükaşcı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", *DİA*, C. XIX, s. 86-87.

99 Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fî Ma'rifeti'l-ekalîm*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1877, s. 179.

100 Türkler arasında taze meyveye yaş, olgunlaşmamışına koruk veya ham denilmesi yaygındır; bk. Mütercim Âsım Efendi, s. 316; *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 253.

101 A. Eflâkî, C. II, s. 119.

mışlar ve İslâm'ın da etkisiyle hurma ağacı ve meyvesini erken dönemden itibaren süsleme motifi olarak kullanmaya başlamışlardır. Cennete özgü meyve ve ağaçlardan sayılan hurmanın ağacı "hayat ağacı" motifi olarak kullanılmış ve süslemelerde yükselişi temin eden bir tarzda tasarlanmıştır.[102] Hakanlıların simgesi olan narın yerini Selçuklularla birlikte hurma ağacı almıştır.[103] Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin Hz. Muhammed'in minber olarak kullandığı hurma ağacının ölüm acısına razı olup minare şeklinde dirildiği yorumu,[104] Selçuklu devrinde ve daha sonra hurma ağacı biçiminde süslemelerin dinsel mimarîdeki anlamına işaret eder.[105]

IX. yüzyılda iki çeşit meyve Ön Asya'da yayılmaya başlamıştır ki, bunlar limon ve portakaldır ve narenciye Akdeniz havzasında boldur.[106] 944'te vefat eden ünlü tarih ve coğrafyacı Mes'udî bu hususta şunları söyler: "Portakal ile yuvarlak narenciye ağacı 912'den sonra Hindistan'dan getirilerek Uman'da yetiştirilmeye başlanmıştı. Daha sonra buradan Basra, Irak ve Şam'a götürülmüş ve zaman içerisinde bunu tanımayan Tarsus, Antakya ve Şam gibi bölgelerde yayılarak çoğalmıştır."[107] Basra'nın havasının güzel olmamasından dolayı halkının rengi sapsarıdır; İbn Abbad halkın rengini limon rengine benzeterek şu satırları terennüm etmiştir:

Allah aşkına bir göz atın sofradaki limona!
Bakıp bakıp ders alacak bir ilham ediyor
Aşk derdiyle yanana ne giydirmişse Hüdâ
Basra halkına da aynı renkten giydiriyor[108]

Güney ve Orta Anadolu'da Mersin / Mers adı verilen bir ağaç bulunmakta ve bunun mayhoşumsu bir tadı olan meyvesine mırt adı ve-

102 B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* 2, s. 603-604. Hurma İbn Battûta'nın Mâverâünnehir'de bizzat müşahede ettiği gibi (İbn Battûta, C. I, s. 533) İslâmiyet'i kabul eden bütün Türklerce kutsal sayılıyordu.

103 E. Esin, s. 49.

104 *Mesnevî*, C. I, s. 169-170.

105 E. Esin, s. 49.

106 *Takvîmü'l-büldân*, s. 381.

107 Mustafa S. Küçükaşcı, *DİA*, C. XIX, s. 86.

108 İbn Battûta, C. I, s. 267.

109 *Burhân-ı Katı*, s. 514.

110 İbn Battûta, C. I, s. 121.

rilmektedir.[109] Çubuklarının kılıcın işlevini yükleneceğine inanılan,[110] bolluk ve bereket sembolü olarak düğün ve cenaze törenlerinde bulundurulan mersin ağacı ve dalları[111] zaman zaman şairlere ilham kaynağı olmuştur:

Mersin ağacının meyveleri devşirildiğinde
Sizi özleyip hasretle yandığım zaman
Giderir gamımı Halep, yanaşır ruhuma[112]

Türk kültüründe kiraz yaygın olarak vişne ile birlikte düşünülür ve Orta Asya Türklerinin önemli bir kısmı bu iki meyveyi ayırt etmeksizin bir arada telâkki ederler. Türkler Anadolu ve çevresine yerleşmelerinden itibaren kiraz sözcüğünü kullanmışlardır. Kiraz adı bugünkü Giresun'un adının dayandığı "bol miktarda kiraz yetişen yer" anlamına gelen *kerasus*tan gelmektedir. Mütercim Âsım Efendi Arapça *karâsîyâ* sözcüğünü şöyle açıklıyor: "Kîlâs şeklinde bir meyve olup, Âlûbâlû da (Farsça) derler. Bunun kiraz denen meyve olduğunda herkes birleşmiştir. Ekşi türüne ise vişne derler."[113]

Bilim adı *juglans regia* olan ve Arapça *cevz* kökünden gelen ceviz sözcüğünün eski Türkçe'deki karşılığı "yagak" idi. Cevizin Farsça karşılığı olan *gauz* ise Türkçe'de "koz" şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır ve Anadolu'da bu sözcük Türkler vasıtasıyla yayılmıştır.[114] Mısır ve Kıpçak Türklerinin "ayman" adını verdikleri[115] ceviz soğuk iklime dayanıklı olan bir meyvedir[116] ve Anadolu'da kış yiyeceği[117] olarak bilinir. Anadolu'da cevizin yanında en çok bilinen kabuklu meyvelerden diğeri de Irak Suriye ve Mağrib'de şahbulut[118] adı verilen kestanedir. Manisa yakınlardaki, eski adı Sardis olan Salihli, kestanenin ana yurdu olan Anadolu'daki en önemli merkezdir. Grekler buna Sardis palamudu adını vermeleri bu hususu teyit etmektedir.[119] İbn

111 B. Oğuz, *a.g.e.*, s. 608.
112 İbn Battûta, C. I, s. 108.
113 *Burhân-ı Katı*, s. 402.
114 *Burhân-ı Katı*, s. 119; *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 69.
115 Ebû Hayyân'dan naklen B. Ögel, s. 289.
116 İbn Battûta, C. I, s. 284, 287.
117 İbn Battûta, C. I, s. 439.
118 *Mu'cemü'l-büldân*, C. IV, s. 347.
119 Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri II/3*, s. 427.

Battuta İznik'te halk arasında bu kelimenin kullanımı hakkında şunları kaydeder: "İznik'te her türlü meyve var ve ceviz bol. Kestane bol ve ucuz. Onlar kestaneyi Araplar gibi katsal demiyorlar "n" harfiyle telaffuz ediyorlar, cevize de Araplar gibi côz veya cevz demiyorlar ve koz diyorlar."[120] Yakutu'l-Hamevî el-Cezire ve Irak bölgelerinde kestane (şahbulut) yetiştirilen tek yer olan Siirt'in batısında yer alan Hizan'ın kestanesinin çok meşhur olduğunu kaydeder.[121]

İpekböceği yetiştirmede büyük önemi olan morus ağacının meyvesi olan dut birçok kaynakta "tıt" şeklinde yer alır.[122] *Dîvânü Lugati't-Türk*'te "üjme"[123] ve Uygurca'da "çüsüm"[124] şeklinde yer alan dut sözcüğü Anadolu'dan Balkan dillerine geçmiştir.

Yesevîlik ve Bektaşîlikte önemli bir yeri olan dutun siyah olanına Yörükler yapraklarında ayetler yazılı olduğuna inandıkları için saygı gösterirler. Ahmed Yesevî tarafından Anadolu'ya gönderilen Hacı Bektaş ile ilgili hikâyede anlatılan dut ağacı *Vilâyetnâme*'de üst ucu yanar hâlde hâlâ muhafaza edilmektedir.[125] Tekke ve türbelerin etrafına dut ağacı dikme geleneği Şam'da da vardı ve burada bazı mescidlerin çevresine dut ağacı dikilmişti.[126]

Ana yurtlarında bozkır kültürünün yanında gelişmiş bir tarım kültürüne de sahip olan Türkler Orta Çağda yerleştikleri Mezopotamya ve Anadolu'da zengin bir bahçe kültürü ve meyve üretimiyle karşılaştılar. Anadolu ve yakın çevresindeki bahçe kültürünü beraberlerinde getirdikleri meyve ve ağaç birikimiyle daha da zenginleştirdiler ve ana yurtlarıyla yerleştikleri Ön Asya arasında meyve kültürünün yeni bir sentezini oluşturdular. Orta Çağ kültür mirasında o dönem Anadolu'sunun doğal güzelliklerini ve çeşitli gelenek ve görenekleriyle toplum hayatının olanca genişliğini bulmak mümkündür. Bu bağlamda hem gıda maddesi, hem de teşbihlerde benzeyen ve benzetilen olarak önemli bir yer tutan meyve ve meyve ağacı, Orta Çağ Türkiye'si bahçe kültürünün en önemli renklendiricisi ve süsü olmuştur.

120 İbn Battûta, C. I, 431.
121 *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, s. 331.
122 *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, s. 124.
123 *Divânü Lügati't-Türk*, C. I, 130, 297.
124 *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 66.
125 Ahmed Fakih, *Kitabu Evsafı Mesâcidi'ş-Şerîfe*, ed. Hasibe Mazıoğlu, Ankara 1974, Editörün Girişi, s. 10.
126 İbn Asâkir, C. LVII, s. 136.